

Maarten J. Aalders

Henriëtte Kuyper en de Nederlandse Ambulance naar Boedapest

In 1918 verscheen een nieuw boek van H.S.S. Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd. In en om de Nederlandsche Ambulance te Boedapest (benevens een uitstapje naar Weenen)*, Baarn 1918, waarin ze schrijft over haar ervaringen als lid van de Nederlandse ambulance te Boedapest (december 1915 – juni 1916). Dit boek van deze dochter van Abraham Kuyper heeft grote invloed gehad op de houding van de gereformeerden ten opzichte van Hongarije, dat gehavend uit de Eerste Wereldoorlog kwam. In dit artikel ga ik nader op dit boek en op de auteur in.

De ambulance

Tijdens de Eerste Wereldoorlog wilde het Nederlandse Rode Kruis geen ambulances (d.w.z. veldhospitelen of lazarettten) naar de oorlogsgebieden zenden. Het was immers niet te voorzien of Nederland buiten de oorlog zou blijven. In dat geval was het Rode Kruis in Nederland zelf nodig. Het zou bovendien, gezien het bijna paramilitaire karakter van het Rode Kruis, een schending van de neutraliteit kunnen lijken. Het Rode Kruis was namelijk gehoorzaamheid verschuldigd aan de krijgsmacht, en daarmee aan de overheid. Maar aan particuliere initiatieven werd door de overheid geen strobreed in de weg gelegd.¹ Daarbij speelde de politieke voorkeur van de initiatiefnemers vaak minstens zo'n grote rol als de betrokkenheid bij het oorlogsleed.

Op 13 november 1915 maakte de pers melding van een plan dat beoogde een Nederlandse ambulance naar Duitsland en Oostenrijk-Hongarije uit te zenden. Zoals Hector Treub en zijn pro-Franse vrienden een ambulance naar Frankrijk hadden uitgezonden, aldus het rooms-katholieke dagblad *De Tijd*, zo werd in kringen waar men sympathie voor Duitsland koesterde het initiatief genomen tot het uitzenden van een ambulance naar Duitsland.² “Talrijke oprecht neutrale personen van invloed” hebben zich bij de initiatiefnemers van dit “op zich zelf natuurlijk geheel neutrale louter charitatieve liefdewerk” aangesloten. Bekende namen waren mevr. J. van Riemsdijk-van der Leeuw (echtgenote van de directeur van het Rijksmuseum),³ de UvA-hoogleraar heelkunde prof. O. Lanz, de musicus Willem Mengelberg, en de politici A.F. de Savornin Lohman en A. Kuyper.⁴ Het was een aanzienlijk gezelschap, van wie sommigen uitgesproken pro-Duits (en/of anti-Engels) waren. Een criticus kon dan ook niet nalaten daarop te wijzen.⁵ Hij wordt daarin ondersteund door onderzoeker Leo van Bergen, die stelt dat dit comité, “ondanks alle beledenen medische neutraliteit, politiek gezien geheel op de hand van de Centrale Mogendheden” was.⁶

Ook leden van de Gereformeerde Kerken hadden hun steun gegeven, en niet de geringste. A. Kuyper was bij de actie betrokken als lid van het Haags comité, en het is bekend dat hij sedert de Boerenoorlog (1899-1902) een uitgesproken anti-Engelse houding had en tamelijk pro-Duits was. Maar ook H. Bavinck, hoogleraar dogmatiek aan de Vrije Universiteit, had zich achter dit initiatief gesteld. Hij zat in het centraal comité en hield op 27 december de afscheidstoespraak. En een van de artsen die meeging, was dr. Th. van Schelven, zoon van de gereformeerde predi-

H.S.S. Kuiper op ongeveer 32-jarige leeftijd.
Foto: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)
VU Amsterdam (HDC).

kant J.C. van Schelven (1854-1904).⁷ Volgens prof. Hugo Visscher, een hervormde geestverwant van Kuiper, was er in confessionele kring veel steun voor de Centrale Mogendheden, zoals blijkt uit een brief die hij twee maanden na het uitbreken van de oorlog aan zijn Hongaarse leerling J. Sebestyén schreef.⁸ Hoewel ons land strikt neutraal was, zo betoogde hij, sloot dat niet uit dat de “sympathieën van onze mensen” verdeeld waren. Sommigen waren erg voor de Fransen, weer anderen erg voor de Engelsen, maar dat was een minderheid. Had Duitsland de neutraliteit van België gerespecteerd, dan zou de meerderheid van het Nederlandse volk ongetwijfeld pro-Duits zijn geweest. Desondanks was er een “breede meerderheid vooral onder de belijdende elementen, die van harte hopen dat Duitsland de zege moge wegdragen”. Als reden noemde Visscher de verwantschap in taal en (protestantse) godsdienst tussen Duitsers en Nederlanders. Maar daarbij kwam nog wat anders. “Engeland heeft hier door den Boerenoorlog in Zuid-Afrika veler sympathie verbeurd. Het mist hier vertrouwen bij de groote massa.” Katholieken hadden vooral voor Oostenrijk sympathie, Rusland kon op weinig sympathie rekenen en van de Serviërs trok men zich weinig aan. Aldus de analyse van Visscher.

Kuiper stond dus bepaald niet alleen met zijn sympathieën, en hij stak die niet onder stoelen of banken. Maar zijn houding riep in eigen kring ook weerstand op.⁹ Zijn leerling H. Koffijberg publiceerde een felle aanklacht over zijn *Standaard*-artikelen, hij meende dat deze in strijd waren met de calvinistische beginselen.¹⁰

Er waren ook anderen die kritiek hadden. Het verhaal gaat dat dr. J.G. Geelkerken, predikant in Overtoom/Amsterdam-Zuid, de enige van de Amsterdamse gereformeerde predikanten was die anti-Duits was. Maar bij mijn weten heeft hij zich nooit, als zijn collega Koffijberg, direct tegen Kuiper gekeerd.¹¹ Kuipers biograaf J. Koch wijst erop dat Kuipers houding vooral werd ingegeven door zijn zorg om de Nederlandse zelfstandigheid en zijn angst voor het Engelse imperialisme, meer dan door een ondubbelzinnige steun aan Duitsland.¹²

Henriëtte Sophia Susanna Kuiper (1870-1933)

Henriëtte Kuiper zou met deze ambulance meegaan als hoofd van de huishouding, haar jongere zuster Johanna als hoofd verpleging. Henriëtte was de oudste dochter van Abraham Kuiper, geboren toen hij nog predikant in Amsterdam was.¹³ Onderwijs volgde ze in Nice, Amsterdam en Den Haag. Als zestienjarige bezocht ze een kostschool in Brussel. Een chique opvoeding dus. Ze had toen al aspiraties om zich verder te ontwikkelen en wilde geschiedenis studeren. Maar daarvan was bij Kuiper en de zijnen geen sprake. De roeping van de vrouw lag in het gezin. De zorgsector bood eventueel een alternatief, in bijzondere gevallen waren er mogelijkheden in de kunstsector. Henriëtte kwam na haar tijd in Brussel bij haar ouders thuis wonen en hielp haar moeder het huishouden te bestieren.¹⁴ Wel haalde ze een hulp-acte voor het onderwijs en gaf ze een enige tijd les op een lagere school. Maar dat alles had haar hart niet. Ze wilde meer. Als toehoorder volgde ze verschillende colleges bij haar vader over letterkunde, esthetiek en linguïstiek en ze nam deel aan de literaire avonden die door VU-hoogleraar F.L. Rutgers werden georganiseerd. Maar toen haar moeder in 1899 overleed, was er voor dit alles niet zoveel ruimte meer. Zoals in zoveel gezinnen waar de moeder wegviel, moest ook bij Kuiper de oudste (ongetrouwde) dochter de zorg voor het huishouden waarnemen. Thuiswonende kleine kinderen waren er niet meer, alleen haar beide zusters woonden nog thuis: Johanna, 24 jaar oud toen, en Catharina, 22. Volwassen vrouwen dus. Het was wel, van 1901 – 1905, het huishouden van de minister-president, met alles wat dat aan representatieve verplichtingen met zich meebracht. Veel tijd voor studeren en schrijven was er niet. Maar het bracht ook voordelen met zich mee. Want in 1903 werd Henriëtte benoemd tot secretaresse van de regeringscommissaris voor de tentoonstelling ‘De wereld van het kind’ te Sint-Petersburg.¹⁵ Als ze niet de dochter van Kuiper was geweest, was die eer haar niet ten deel gevallen. Henriëtte organiseerde

de Nederlandse bijdrage aan de tentoonstelling dusdanig, dat deze de tweede prijs kreeg. Zijzelf ontving daarvoor een hoge Russische onderscheiding, de gouden medaille van Stanislaus.¹⁶

Ondertussen bleef ze zich ontwikkelen als schrijfster en vertaalster, mede als gevolg van haar strakke dagritme en grote discipline. Ze leek in dat opzicht erg op haar vader. Vanaf 1894 had zij zich op literaire paden begeven, onder meer op advies van F.L. Rutgers en de Amsterdamse predikant J.C. Sikkel. In dat jaar verscheen haar eerste korte verhaal.¹⁷ Haar vader hoopte dat ze een calvinistische romanière zou worden, maar dat zat er niet in.¹⁸ Ze deed vertaalwerk, schreef reisverslagen, publiceerde korte verhalen en een bundel gedichten. Vanaf 1909 hield ze, nadat haar vader haar dat twee jaar lang verboden had, lezingen over allerlei onderwerpen. Ze werd daardoor langzamerhand een publiek persoon. In 1913 werd ze benoemd tot lid van de Maatschappij der Letterkunde, hetgeen ze zelf als een vorm van erkenning heeft ervaren.¹⁹

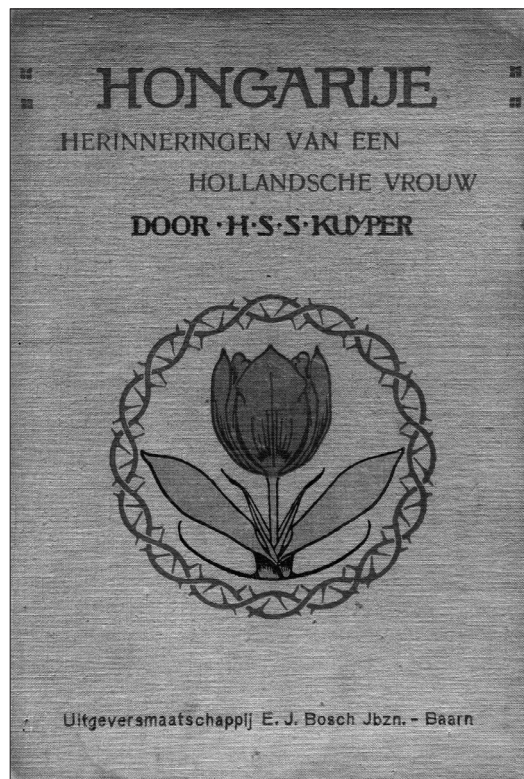
Toen kwam de oorlog. Zuster Johanna schreef in het levensbericht: “Waren de oorlogsjaren voor elke huisvrouw moeilijk, voor mijn zuster in het bijzonder”, hetgeen, als ik het goed begrijp, vooral samenhang met de rantsoenering van allerlei basale levensgoederen en de reactie daarop van haar vader die zich daarbij slecht kon aanpassen. Er waren andere teleurstellingen. Een geplande reis naar Amerika om daar een lezingentournee te houden over Nederland ging niet door, en het verschijnen van een christelijk vrouwenblad werd op de lange baan geschoven. Het blad *Christelijk Vrouwenleven* verscheen alsnog in 1917, de reis naar Amerika werd pas na de oorlog gerealiseerd.²⁰ Die oorlog hield haar zeer bezig. In oktober 1914 verscheen haar naam op de lijst van medewerkers van de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad, een nogal idealistisch ingesteld en zeer gemengd gezelschap. V.H. Rutgers was een van de bestuursleden. Voor zover ik kon nagaan, was ze daarin niet erg actief.²¹ Ook bleef ze schrijven. Zo publiceerde zij in 1915 een bundel overdenkingen, *Van oorlog en vrede*, naar aanleiding van “den grooten oorlog”.²² Deze oorlog was, zo meende ze met velen, een reactie van God op de afgoderij van onze eeuw.²³ En toch was het ook mensenwerk.

“Wij begrijpen niet hoe het samen kan gaan: de booze bedoeling van ’t zondig menschenhart, dat verantwoordelijk blijft voor zijn daden; – en God, die van oogenblik tot oogenblik Zijn raadsbesluit volvoert.”²⁴

Ze zag een “witlaaiende haat”, vooral tussen Engeland en Duitsland; het was naar haar oordeel een oorlog uit afgunst, omdat Engeland de voorspoed van Duitsland niet kon verdragen.²⁵ Daarnaast vond haar hand nog iets anders om te doen. Want gedurende enige tijd werkte ze als chef van de huishouding in het noodziekenhuis van het Rode Kruis in Den Haag. Dat is ongetwijfeld een belangrijke reden geweest dat ze door mevrouw Van Riemsdijk gevraagd werd mee te gaan met de ambulance naar Boedapest: ze had ervaring. Henriëtte was direct enthousiast. Maar ze vroeg eerst toestemming aan haar vader. Toen deze akkoord ging, kon ze haar geluk niet op.²⁶ Nota bene: ze was toen 45 jaar. Maar Kuyper steunde in sterke mate op zijn dochters, vooral op Henriëtte. En zij, van haar kant, adoreerde haar vader, zo wist H. Colijn te vertellen.²⁷

Ervaringen uit Hongarije

Op 28 december 1915 vertrok de Nederlandse ambulance per trein naar Gleiwitz in Silezië (toen Duitsland, nu Polen) en Boedapest, om in beide steden een veldhospitaal in te richten. Blijkens het jaarverslag telde de groep in Boedapest zes artsen en twintig verpleegsters, twee “diakonen”, en voor de huishoudelijke dienst waren vier mensen aanwezig.²⁸ De gehele onderneming stond onder leiding van de Amsterdamse chirurg O. Lanz. Hoofd van de verpleging in Boedapest was Johanna Kuy-

De tweede druk van *Hongarije in oorlogstijd* is in alles gelijk aan de eerste, met uitzondering van de titel.

Aankomst van gewonden bij de Nederlandse Ambulance in Boedapest in 1916. Foto uit het archief van A. Kuyper in het HDC: coll. nr. 154, inv. nr. 457.

per, verpleegkundige, die in 1912 al uitgezonden was geweest naar Constantinopel. Henriëtte werd hoofd van de huishouding en lid van het dagelijks bestuur.²⁹

Na een oponthoud van ruim een week in Gleiwitz en de inrichting van de ambulance aldaar arriveerde de trein op 9 januari 1916 in Boedapest. De ambulance werd gehuisvest in een joods blindeninstituut voor kinderen aan de Mexikói Ut 60, waarvan Simon Adler directeur was. Met het uitbreken van de oorlog was het omgedoopt en omgevormd tot het Kaiserlich und Königlich Reserve-Spital 4. Toen de ambulance arriveerde waren er 200 gewonden, verzorgd door vier verpleegkundigen.³⁰ De oorspronkelijke bewoners waren grotendeels elders ondergebracht, slechts een paar patiënten waren, met de directeur en zijn vrouw, achtergebleven. Nadat de ambulance op 23 juni 1916 haar taak had beëindigd, vertrokken Henriëtte en Johanna, met een aanbevelingsbrief van de premier van Hongarije, graaf Tisza, voor een vakantie van drie weken naar de Hoge Tatra, om daarna nog een week in Wenen te vertoeven en vervolgens naar Nederland terug te reizen.³¹

Over hun belevenissen schreef Henriëtte 29 schetsen in het weekblad *Timotheüs*. De eerste schets verscheen op 23 december 1916, de laatste op 13 oktober 1917.³² In 1918 verschenen deze schetsen gebundeld als boek, voor zover ik kon nagaan ongewijzigd. Het was, met andere woorden, dezelfde werkwijze die ze eerder had gevolgd, toen ze in *Timotheüs* schetsen over haar reis naar Rusland publiceerde en deze later als boek uitgaf.³³ Wel voegde ze een paar hoofdstukken toe, deels uit de periode na het vertrek van de ambulance, toen ze nog een paar weken vakantie hielden om bij te komen van alle inspanningen. Het boek is goed geschreven, is boeiend en levendig, telt 352 bladzijden en is opgedragen aan haar zuster Johanna, “J.H.K., Zuster, Vriendin, Reisgenoot”. Ik licht er een paar thema’s uit.³⁴

Verpleging

Over het eigenlijke werk wilde Henriëtte niet veel zeggen. Ten eerste niet omdat ze niet als verpleegster was meegegaan maar als hoofd van de huishouding. Ze kwam slechts zelden, en dan nog zijdelings, in aanraking met de gewonden. En in de tweede plaats niet, omdat een ambulance in een vreemd land een vertrouwenspositie inneemt.³⁵ Het boek geeft dan ook niet zozeer een beeld van het werk van de ambulance, maar informeert de Nederlandse lezer vooral over land en volk van Hongarije, voor de dames Kuiper en voor velen van hun Nederlandse tijdgenoten een volkomen onbekend land.³⁶ Maar dat wil niet zeggen dat er helemaal niets over de oorlog of het ambulancewerk aan de orde komt. Als op 25 januari 1916 de eerste gewonden arriveren, kan ze niet anders dan haar gevoelens aan het papier toevertrouwen.

“Er zijn weinig dingen, die mij den gruwel van den oorlog zóó aangrijpend nabij brengen. Die jonge kerels, die allen gezond en flink en vol moed ten strijde togen – en nu zóó lijdend en hulpeloos worden binnengedragen. Hulpeloos en hulpbehoevend – en zie, wij kunnen ze helpen. Dat is de heerlijke gedachte, die weldra al uw weemoedig gepeins verdrijft en u met bezieling de handen uit de mouw doet steken.”³⁷

De gewenning aan het leed noemt ze een genadegave van God, maar als er een patiënt overlijdt met wie ze een persoonlijke band had opgebouwd, is ze toch behoorlijk van slag.³⁸

In dit alles is de vrouw op haar plaats, zo filosofeert ze elders.³⁹ Het beroep van verpleegster geeft een vrouw veel voldoening en vreugde. De verklaring daarvoor ligt in de menselijke natuur, in het moederschap.

“Een vrouw is er op aangelegd, zich te erbarmen over het kleine, en zwakke en hulpbehoevende. Haar diepste neiging is verzorgen, toewijden, helpen. En hoe meer zorg het voorwerp van haar toewijding behoeft, hoe gelukkiger de vrouw

H.S.S. Kuyper vlak voor de Eerste Wereldoorlog
toen ze ongeveer 44 jaar oud was.
Foto: HDC.

is, want hoe meer zij al de wondere gaven van verzorging, waarmee God haar gesierd heeft, in werking kan zetten.”

Zoals een kind veel zorg en aandacht nodig heeft, zo heeft een zieke dat ook. Een ziek mens wordt weer net zo hulpbehoevend als een kindje in de wieg.

“En zooals de moeder geniet, als haar kindje sterker en zelfstandiger wordt, en haar niet zoveel meer noodig heeft als in 't begin, toen het nog heel zwak en teer en hulpbehoevend was, zoo geniet de verpleegster in het langzaam beter worden van haar zieken.”

Inderdaad heeft de lezer niet veel ellende voorgeschoteld gekregen. Maar wel een neocalvinistische visie op de rol van de vrouw. Het was in die tijd een “hot issue” in verband met het vrouwenkiesrecht.⁴⁰ Vanaf 1918 zou Henriëtte zich intensief met de plaats van de (gereformeerde) vrouw in de samenleving bezighouden. Ze werd erevoorzitter van de nieuw opgerichte Bond van Meisjes Verenigingen op Gereformeerde Grondslag, ze werd bestuurslid van de Nederlandse Christen Vrouwen Bond, en ze werd hoofdredacteur respectievelijk redactielid van de bijbehorende periodieken. Maar Henriëtte bewoog zich wat haar visie op de vrouw betreft geheel in de lijn van haar vader en dat zou ze blijven doen. Voor de ongehuwde vrouw is er een “eigen” terrein in de “hygiënische, paedagogische, philanthropische en artistieke” sfeer.⁴¹ In 1921 publiceerde zij in *Stemmen des Tijds* een artikel over de vrouw, waarin ze het hierboven genoemde standpunt breder uitwerkte.⁴² De bestemming van de vrouw is in het gezin, en ongehuwde vrouwen doen er goed aan werk te zoeken dat in de gezinssfeer ligt: onderwijs, kinderverzorging, verpleging. Ook in het *Christelijk vrouwenboek*, dat een paar jaar later verscheen, verdedigde ze dat standpunt. Een vrouw kan wel ander werk doen, stelt ze.

“We zien ze immers bij honderden op kantoren en in fabrieken, onze vrouwen en meisjes? Maar is dat toch eigenlijk geen ... *dressuur*? Zooals een papagaai leert praten, en een hond opzitten en pootjes geven? Hoogst verdienstelijk! Bewonderenswaardig! Maar komt hier het *eigen leven* tot openbaring? Eigen aard tot ontwikkeling?”⁴³

Neutraal?

De beschouwingen in dit boek over de positie van de vrouw als verpleegster zal haar vader met plezier gelezen hebben. Zoals hij ook met instemming gelezen zal hebben, dat een mens niet neutraal kan blijven. “Le coeur n'est past neutral”, zo schreef ze hem, en dat blijkt uit alles.⁴⁴ Ze deelde de antipathie tegen Engeland met haar vader, en ook bij haar is er een verband aan te wijzen met de Boerenoorlog. Ze had, aldus het ‘Levensbericht’ in dit verband, een diep gevoel voor recht en een warm hart voor al wat verdrukt en vertrapt werd.⁴⁵ Ze heeft gebeden en geworsteld “voor dat volk vol heldenmoed” [sc. de Boeren] en was lid van het Damescomité voor bouffanten (gebreide dassen) en polsmoffen voor de Boeren. “Het was een ware geloofsbeproeving toen die zege toch aan de Engelschen bleef.” We doen er goed aan te bedenken dat die Boerenoorlog bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nog maar twaalf jaar geleden was afgelopen. En weliswaar was Henriëtte regelmatig in Engeland geweest, hield ze ook veel van Engeland en had ze er veel aan te danken, maar van de Engelse politiek moest ze niets hebben. Ze had een hekel aan dat “ongesnoeid opgewassen zelfgevoel”, en aan het hooghartig neerzien op *foreigners*. Voor een Engelsman is een *foreigner* iemand die minder is dan hijzelf. Dat gevoel van superioriteit, zo analyseert ze, culmineerde in de gevolgde buitenlandse politiek.⁴⁶

De Hongaren daarentegen waren haar sympathiek, hetgeen, aldus de geschied-

schrijver van het Rode Kruis Leo van Bergen, wel zal samenhangen met het “gedeelde calvinistische geloof”.⁴⁷ Maar ik zou haar politieke voorkeur niet uitsluiten als bron van die sympathie. Al voor haar kennismaking met Hongarije had ze Engeland, dat vooral door jaloezie gedreven werd, in belangrijke mate verantwoordelijk gehouden voor deze oorlog. Wel ergerde ze zich aan een enorme laksheid die kenmerkend bij de Hongaarse volksaard hoorde, en vooral het “lagere” personeel moest het bij haar ontgelden. Zo vermeldt ze ergens dat de Hongaarse dienstboden niet eerlijk zijn.⁴⁸ Maar de positieve gevoelens overheersten. Talloos zijn de lovende uitlatingen over Hongarije en zijn bewoners. Zo merkt ze ergens op dat de Hongaren netjes en zindelijk zijn.⁴⁹ De Hongaren kenden geen woede, geen bitterheid tegen hun vijanden. Alleen op Italië waren zij vreselijk boos. “Maar overigens heeft de Hongaar een aangeboren ridderlijkheid tegenover zijn vijanden.”⁵⁰ Hij sprak “zonder hartstocht, zonder haat” over Russen en Fransen, “zelfs over Engelschen”. In dat opzicht kon Henriëtte zich “in een neutraal land wanen”. De Hongaren waren “buitengewoon gastvrij” en “royaal van aard”, en, “hij moge ’t zelf nog zoo moeilijk hebben, zijn gasten zullen het niet merken”.⁵¹ Hun vriendelijkheid was onuitputtelijk, het Hongaarse volkslied wonderschoon.⁵² En ook waar de sympathie niet met zoveel woorden wordt uitgesproken, is deze vaak voelbaar. Opvallend is dat ze aan de etnische spanningen in het koninkrijk voorbij gaat. En zelfs het tegendeel beweert. In dit “miniatur-Europa” leven allerlei “stammen” vredig samen.

“En waar in Europa Germanen, Romanen en Slaven elkaar op leven en dood bekampen, is het heel eigenaardig bezielde stammen hier in de beste harmonie schouder aan schouder te zien strijden.”⁵³

Dat juist in deze multi-etniciteit een van de problemen lag die tot de ondergang van het oude koninkrijk Hongarije zouden leiden, kon ze op dat moment niet weten. Maar men vraagt zich af of ze daarvan niets gezien en gevoeld heeft.

De indruk die Boedapest op haar maakte, was overweldigend.⁵⁴ De hotels waren “groot, schitterend, mooi en hypermodern”. Het hotel *Hungaria*, waar het personeel van de ambulance de eerste dagen bivakkeerde, spande de kroon. Boeda is een oude stad, “sierlijk gebouwd op de bergen”, Pest is moderner en vooruitstrevender. Wie bij de vrolijke gelagzalen langs de oever van de Donau naar binnenkeek, zou niet zeggen dat het Hongaarse volk in “zulk een vreeselijken dubbel-oorlog gewikkeld was”. De indruk die Boedapest maakt, is er een van vrolijkheid, welvaart en weelde. “Boedapest bevalt mij *beim ersten Blick*.”⁵⁵ Hier niets van het “eentonig-drukkende” van Londen, niets van het “gloed-nieuwe” en pronkerige van Berlijn. De dames gaan smaakvol gekleed, zij bezitten het geheim van *élégance*, dat ook de Franse vrouw kent, maar die de Hollandse, Duitse en Engelse vrouwen ontbreekt. Dat geeft de hoofdstad extra sierlijkheid. Ook de taal bevalt haar, hoewel geen enkel woord, geen enkele klank haar bekend voorkomt. Ze neemt zich die eerste dagen reeds voor Hongaars te leren. “Al begrijp ik er niets van, ’t klinkt mooi, en de klank lokt mij.” Als ze een preek hoort waarvan ze niets verstaat, heet het: “Mooie sonore taal, vol diepe warme klanken, die ontroeren; vol stootende kracht, die aangrijpt.”⁵⁶ Regelmatig maakt ze melding van de schoonheid van het Hongaars, maar ook van haar vorderingen, en men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat hier sprake is van pronkzucht.⁵⁷ Hongaarse les kreeg ze “eenige avonden in de week” van mevrouw Nordlohne, de Hongaarse vrouw van een Nederlandse zakenman.⁵⁸

Een andere Hongaarse, mevrouw Von Balassa, liet haar kennis maken met de Hongaarse klederdracht. Henriëtte is overweldigd.⁵⁹ “Het is een openbaring van niet vermoede heerlijkheid”. “Nergens op de wereld zijn kleederdrachten van zo’n vorstelijke schoonheid.” Helaas dreigt dit alles te verdwijnen. Want de cultuur is gekomen, en is, “als een ijzige wind neergestreken over de bloeiende Hongaarsche laagvlakte”. Ze heeft de boeren beroofd van hun naïviteit, deze ontdekten de waarde van hun kunst, ze zijn gaan werken voor geld, op bestelling. “’t Goedkoopste materiaal, de minste arbeid, om ’t meeste geld te kunnen maken.” Er zijn nog slechts

een paar centra waar de oude, onbedorven volkskust wordt beoefend, Mezökövesd, Kalotaszeg en Sárköz.

Het hart van Henriëtte Kuyper was inderdaad niet neutraal, ze was duidelijk gecharmeerd van Hongarije en het Hongaarse volk, soms op het overdrevene af. Toen ik hierover in oktober 2016 vertelde aan de studenten Nederlands van de Gáspár Károli Universiteit in Boedapest, konden ze hun lachen af en toe niet onderdrukken. Afgelopen zomer bestonden er plannen om deze sympathie onderwerp te maken van een scriptie.

Hongaars calvinisme

Natuurlijk maakte Henriëtte ook gebruik van de gelegenheid om een en ander over het calvinisme in Hongarije te vertellen. Een uitgebreide beschouwing daarover volgt aan het slot van het boek, een beschouwing die de lezers van *Timotheüs* hadden gemist.⁶⁰ Maar ook zij werden goed voorgelicht. De eerste keer naar aanleiding van een ontmoeting met Sebestyén, op dat moment privatdocent en veldprediker. Reeds kort na aankomst hadden de dames Kuyper Sebestyén via een schrijven van de Nederlandse consul te kennen gegeven dat ze graag met hem kennis zouden maken.⁶¹ Lang hoefden ze niet op een reactie te wachten. Want ze werden uitgenodigd op 18 januari 1916 de jaarvergadering van de Hongaarse Calvinbond bij te wonen, waar Sebestyén als hun tolk zou functioneren.⁶² Dat ze dit in feite zelf gearrangeerd hadden, wordt aan de lezers van *Timotheüs* niet vermeld. Het lijkt louter een gevolg van het feit dat ze nu eenmaal dochters van A. Kuyper waren, maar ze hadden zelf op ontmoeting aangestuurd, zoals het archief van Sebestyén duidelijk maakt.

Sebestyéns streven wordt toegelicht en geprezen. Het calvinisme in Hongarije was in diep verval geraakt, en om daarin verandering te brengen, was in 1908 de Calvinbond opgericht. Deze organiseerde conferenties waarop lezingen werden gehouden over de theologische, ethische en sociale beginselen van het calvinisme, over de geschiedenis van het calvinisme, over de verhouding van het calvinisme tot allerlei sekten, et cetera. “En dit wil ik den Hongaarschen Calvinbond wel verzekeren, dat die avond een der indrukwekkendste momenten is geweest, die wij in Hongarije beleefd hebben.”⁶³ Elders vertelt ze en passant dat heel Hongarije ooit gereformeerd was, maar dat het calvinisme “door de Roomsche regeering te Weenen met behulp van de Jezuiten” te vuur en te zwaard was uitgeroeid.⁶⁴

Toen hun vader in april 1916 zijn dochters kwam bezoeken, ontmoette hij de vertaler van zijn Stone-lectures voor het eerst.⁶⁵ Uitvoerig beschrijft Henriëtte de gang van zaken in een restaurant waar hun vader Sebestyén en enkele anderen vergastte op een diner. Onder meer werd het opgeluisterd door prachtig vioolspel van een calvinistische zigeuner.⁶⁶ Beide heren, Kuyper en Sebestyén, lagen elkaar goed, zo mogen we concluderen, en Kuyper beloofde Sebestyén in de zomer nog een keer terug te komen, maar daarvan zag hij in tweede instantie af. Hij vreesde dat velen in de zomermaanden niet in Boedapest of Debrecen zouden zijn en stelde zijn plannen tot later uit. Sebestyén was teleurgesteld, maar kon Kuyper geen ongelijk geven dat hij liever in de winter kwam. Ook daarvan is het niet gekomen.⁶⁷ Wellicht omdat Kuypers gezondheid langzamerhand achteruitging.⁶⁸

Kuyper en zijn dochters waren ook nog te gast bij de calvinist graaf Tisza, op dat moment premier. Henriëtte kan niet nalaten diens eenvoud en soberheid te prijzen.

“Hij is een der groote figuren uit de wereldworsteling onzer dagen.”⁶⁹ “In onze ambulance zie ik iets van den geweldigen aanval der vijandelijke machten die op dit volk gedaan wordt; in Graaf Tisza voel ik iets van de geweldige kracht tot tegenweer, die dien macht weerstaat.”⁷⁰

En daarmee stuiten we op een ander opvallend thema in dit boek: de voorliefde

van Henriëtte voor “mensen van stand”. Talloze graven, baronnen en andere hooggeplaatsten passeren de revue. Henriëtte heeft ze allemaal ontmoet. Toen vader Kuyper weer vertrok, op 28 april, kwam een grote schare officiële en niet-officiële personen hem uitgeleide doen. “En dat vinden mijne zuster en ik eigenlijk wel een beetje jammer...”⁷¹ Het was dus geen persoonlijk afscheid. Maar dat lijkt meer een uitlating voor de bühne te zijn.

Ook kreeg het gereformeerde volk te horen dat de dames Kuyper niet met een zondags boottochtje meelingen, en dat er met Pasen een preek van P.A.E. Sillevius Smitt werd gelezen.⁷² Toen het werk erop zat en ook het personeel van de ambulance vertrokken was, verzuchtte Henriëtte, naar aanleiding van een bezoek bij Sebestyén:

“Maar veel meer dan de lichamelijke verkwikking deed ons de geestelijke verkwikking goed. Welk een weelde, na de ontbeering die wij op *dit* gebied geleden hadden, rustig neder te zitten in een intiem kring van geloofsgenooten, waar wij naar hartenlust over de hoogste dingen des levens spreken konden!”⁷³

Het afscheid van Hongarije, na het verblijf in de Tatra, viel Henriëtte zwaar.

“Met duizend dankbare gedachten verlaten wij het land, dat ons een half jaar geherbergd heeft en waar wij zoveel goeds en schoons hebben genoten.”⁷⁴

Een hoofdstuk over Wenen completeert het boek, op 3 augustus 1916 passeerden ze bij Bentheim de grens. Nederland is een buitengewoon gezegend plekje in het strijdend en lijdend Europa. Het boek eindigt dan ook met een gebed. “O God kan het zijn, bewaar ons voor oorlog, behoud ons den vrede.”⁷⁵

Respons in het vaderland

Toen het boek in het voorjaar van 1918 verscheen, kreeg het in de eigen pers lovende recensies.⁷⁶ Het was een boek van “zeldzame bekooring”, een “prachtboek”.⁷⁷ Buiten de eigen kring was men kritischer. Een katholieke recensent ergerde zich aan het feit dat Henriëtte Kuyper zo vaak haar vader noemde. Maar ergerlijker was “het starre en vinnige anti-papisme” dat overal “om de hoek kijkt”. Anders was het “voor vele werkende vrouwen een aanbevelenswaardig boek” geweest.⁷⁸ Dat het antipapisme zo sterk aanwezig is als de recensent meent, is overdreven. Slechts een enkele opmerking kan men als antipapistisch typeren, het kijkt zeker niet “overal om de hoek”. A.W. Bronsveld, geen groot liefhebber van Kuyper en zijn volgelingen, sprak van een “amusement werk” en dreef lichtelijk de spot met de gereformeerden. In een voetnoot vermeldde hij dat in Utrecht altijd veel Hongaren hebben gestudeerd, dus dat Hongarije niet zo onbekend was als Henriëtte deed voorkomen.⁷⁹ Anderen, als C.L. Torley Duwel in *Stemmen des Tijds* en haar broer H.H. Kuyper vielen wat dat betreft Henriëtte bij. In Nederland was Hongarije niet erg bekend, zo stelden ook zij.⁸⁰

Hoe dit ook zij, het boek van Henriëtte werd door velen “met spanning” gelezen, zo merkte synodebestuurder G. Keizer enkele jaren later op, en heeft zeker bijgedragen – samen met de artikelen in *Timotheüs* – aan een grotere bekendheid van Hongarije in Nederland, in ieder geval onder de gereformeerden.⁸¹ Die groeiende bekendheid laat zich afmeten aan het aantal publicaties over Hongarije.⁸² *De Heraut*, het blad waar eerst haar vader en later haar broer H.H. Kuyper de scepter zwaaide, telde in 1915 slechts één artikel over Hongarije (van W.F.A. Winckel, in de rubriek “Buitenland”), net als in 1916 en 1917. In 1918 echter waren er drie artikelen waarin de situatie in Hongarije aan de orde kwam. Zo wees H.H. Kuyper in het voorjaar van 1918 op het congres van de Calvijnbond, toen Sebestyén tot hoogleraar werd benoemd, sprak hij van “een niet geringe overwinning” voor het

calvinisme in Hongarije, en aan het eind van datzelfde jaar ging hij in op een noodkreet van de Hongaarse kerken in verband met de moeilijke politieke situatie.⁸³ In de jaren daarna bleef de aandacht voor Hongarije toenemen.

Henriëtte en haar zuster Johanna bleven corresponderen met Sebestyén. Eind 1918 zagen ze hem in levenden lijve weer toen hij deel uit maakte van een Hongaarse delegatie die namens de protestantse kerken van Hongarije in Nederland om hulp kwam vragen voor hun geplaagde vaderland. Vanaf 1920 waren beide dames Kuyper, net als hun jongste zuster C.M.E. Kuyper, nauw betrokken bij allerlei hulpacties ten behoeve van het zwaargehavende Hongarije. De vriendschap met Sebestyén bleef levenslang bestaan.

Noten

1. Het aantal ambulances dat werd uitgezonden is moeilijk vast te stellen. Veel hangt af van de definitie die men hanteert. Van het soort ambulance waar het in dit artikel om gaat, zijn er nog geen tien uitgezonden. Met dank aan Leo van Bergen.
2. Zie *De Tijd*, 13 november 1915; zie ook de *NRC*, 13 november 1915.
3. Zie ook Nationaal Archief, Den Haag, *Familiearchief Van Riemsdijk*, nummer toegang 2.21.307, inventarisnummer 831-845, alle stukken betreffende de Nederlandse ambulance.
4. De tekst van de verspreide circulaire is te vinden in de *NRC*, 13 november 1915. Daarin wordt geen onderscheid gemaakt tussen het centraal comité en de subcomités. Dat gebeurt wel in het *Tweede jaarverslag van de Nederlandsche ambulances naar Oostenrijk-Hongarije* (Amsterdam 1917). Daaruit blijkt dat Kuyper lid was van het Haagse subcomité en dat Bavinck lid was van het (Amsterdamse) centraal comité. Ook elders waren subcomités, zoals in Rotterdam, Leeuwarden, Groningen, Arnhem etc. Een eerste jaarverslag, waarin deze gegevens niet vermeld staan, trof ik aan in het archief van A. Kuyper, onder inventarisnummer 457, *Stukken betreffende de Nederlandsche Ambulance voor Oostenrijk-Hongarije*. Het betreft een overdruk uit *Op de Hoogte. Geïllustreerd Maandschrift*, 1 juli 1917. Titel: *De Nederlandsche ambulance voor Oostenrijk-Hongarije te Budapest en Olmütz*.
5. Zie de *Leeuwarder Courant*, 27 november 1915, met opmerkingen over de samenstelling van dit comité van de hand van G.A. Boon. Hij wees erop dat zo'n 50 % van de ondertekenaars behoorde tot de adel of het patriciaat. Ook enkele redacteurs van het pro-Duitse blad *De Toekomst* behoorden tot de initiatiefnemers, alsmede pro-Duitse generaals en hoogleraren.
6. Leo van Bergen, "Zooveele aanklachten tegen den gruwel van den oorlog", Nederlandse ambulances aan het Oostfront", in: Henk van der Linden en Perry Pierik, *Het dramatische jaar 1916. Alles stond stil*, Amersfoort 2015, 355-411, aan wie ik veel ontleend heb. Het citaat op blz. 391. In één adem brengt hij van sommige initiatiefnemers tevens de pro-Duitse houding in WO I ter sprake. In WO I was het nog geen enkel probleem om pro-Duits te zijn.
7. Zie www.vanschelven.com (geraadpleegd 15 oktober 2016).
8. Zie over Sebestyén M.J. Aalders, 'Jenő Sebestyén', www.geheugenvandevu.nl. Zijn archief wordt bewaard in het Ráday Levéltár (afgekort RL onder nummer C/68) te Boedapest. Sebestyén correspondeerde, behalve met Visscher, met zo'n 80 Nederlanders. Zie RL, C/68, van H. Visscher aan J. Sebestyén, 29 september 1914. Visscher stond op het punt, op uitnodiging van Sebestyén, samen met H. Bavinck naar Hongarije af te reizen toen de oorlog uitbrak. De reis ging niet door.
9. Hij had als hoofdredacteur van het dagblad *De Standaard* veel mogelijkheden om zich te uiten.
10. H. Koffijberg, *Gij Calvinisten... Open brief aan de Antirevolutionaire Partij over de oorlogs-schouwing van "De Standaard"*, Amsterdam 1915. In 1962 publiceerde J.P. Feddema het grondige artikel 'Houding van dr. A. Kuyper ten aanzien van de Eerste Wereldoorlog', *Anti-revolutionaire Staatskunde. Maandelijks Orgaan van de Dr. Abraham Kuyperstichting ter Bevordering van de Studie der Anti-revolutionaire Beginselen* 32 (1962) 156-171 en 195-210. Over Kuyper en Zuid-Afrika zie Chris A.J. van Koppen, *De geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika*, Wormer 1992, 11-25 en 209-236. Zie ook J. Hemels, *Een journalistiek geheim ontsluit. De Dubbelmonarchie en een geval van dubbele moraal in de Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Apeldoorn/

- Antwerpen 2010, in het bijzonder 67-90, over de Nederlandse pers in Oostenrijks-Hongaarse ogen. Ten slotte noem ik hier I. Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918*, Hilversum 2006. In beide laatste boeken wordt Kuyper slechts één keer genoemd, zonder dat er een duidelijk beeld ontstaat van de aard van zijn pro-Duitse houding.
11. Maarten J. Aalders, *Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)*, 92 en voetnoot 92 op blz. 447.
 12. J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie*, Amsterdam 2006, 551-558.
 13. Voor het volgende zie men, tenzij anders vermeld, J.H. Kuyper, 'Levensbericht', in: J.H. Kuyper (red.), *Licht en Luchter*, zij zp = Utrecht 1933?, 7-45. Een Engelstalige getypte versie van dit levensbericht trof ik aan in het Archief Kuyper (HDC), inventarisnummer 467, *Artikelen en aantekeningen van J.H. Kuyper*. Voor de fata en data van de familie Kuyper zie P. van den Beek, D.Th. Kuiper en J.C. Okkema (red.), *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht*, Kampen 1990, 284-294, in het bijzonder 289. Henriëtte werd eerst Jetta, later Harrie genoemd, haar zuster Johanna Hendrika werd Jo genoemd, haar jongste zuster Catharina Maria Eunice Too.
 14. Toen ze in 1921 terugblikte op het leven van de vrouw voor 30 jaar, schetste ze kennelijk haar eigen jeugd, zie H.S.S. Kuyper, 'De vrouw', *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor Christendom en Cultuur*, 1921, 275-293, aldaar 275-277.
 15. Ze schreef hierover *Brieven uit Rusland*, Zwolle 1905, oorspronkelijk verschenen in *Timotheüs. Geïllustreerd Weekblad*, en drie artikelen in *Eigen Haard*, 'Op de Nederlandsche afdeling der tentoonstelling "De wereld van het kind" te St. Petersburg', *Eigen Haard*, 13, 20 en 27 februari 1904.
 16. Kuyper, 'Levensbericht', *Licht en luchter*, 26. Zie ook HDC, Archief Kuyper, inventarisnummer 456, *Stukken betreffende de toekenning etc.*
 17. 'Een reisontmoeting met gevolg', *Zuid-Hollandsche Kerkbode*, 10 november 1894. Uit niets viel op te maken wie de schrijfster was. Zelfs een pseudoniem ontbrak. Wel had redacteur J.C. Sikkel een aanbeveling in een voetnoot toegevoegd, gevolgd door een korte beschouwing over de gave die vrouwen hebben, meer dan mannen, om te "vertellen".
 18. 'Levensbericht', *Licht en luchter*, 14.
 19. P.J. Risseeuw gaf haar een plaats in zijn boek *Christelijke schrijvers van dezen tijd* (Kampen 1930), zie p. 91-94.
 20. Het blad was aan haar brein ontsproten, maar ze zag ervan af om het hoofdredacteurschap op zich te nemen, 'Levensbericht', *Licht en luchter*, 38.
 21. M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands Pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Groningen 1995.
 22. Een paar daarvan waren omgewerkte herdrukken uit het weekblad *Timotheüs*, één daarvan uit *Volk en Troon*. Het merendeel verscheen bij publicatie voor het eerst. De bundel werd uitgegeven bij D.A. Daamen te Den Haag.
 23. Zie hierover Enne Koops, 'Een conflict van strijdige levenswijzen. De gereformeerde prediking en de moderne cultuur (1911-1918)', in: M. de Keizer en S. Tates, *Moderniteit en massacultuur in Nederland 1914-1940*, Zutphen 2004, 66-83.
 24. *Van oorlog en vrede. Overdenkingen naar aanleiding van den grooten oorlog*, Den Haag 1915, 26.
 25. *Van oorlog en vrede*, 32-40.
 26. H.S.S. Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd. In en om de Nederlandsche Ambulance te Boedapest (benevens een uitstapje naar Weenen)*, Baarn 1918, 13-16. De tweede druk verscheen een jaar later onder de titel *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw*, Baarn 1919. Afgezien van de titel zijn beide drukken exact gelijk, inclusief de drukfouten. In haar eigen exemplaar had Henriëtte deze aangetekend. Dit exemplaar is in de Universiteitsbibliotheek van de VU opgenomen.
 27. RL, C/68, van H. Colijn aan J. Sebestyén, d.d. 9 augustus 1924.
 28. *De Nederlandsche ambulance*, 6.
 29. Over de samenstelling daarvan heb ik verder niets kunnen vinden.
 30. *Hongarije*, 55.
 31. Over de aanbevelingsbrief *Hongarije*, 250.
 32. Enkele schetsen uit *Timotheüs* verschenen ook in *Stemmen des Tijds* en in *Christelijk Vrouwenleven*.
 33. Zie H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, Zwolle 1905.
 34. Zie ook Leo van Bergen, 'Nederlandse ambulances', in: Van der Linden en Pierik, *Het dramatische jaar 1916*, 355-411, waarvan ik een dankbaar gebruik heb gemaakt.
 35. *Hongarije*, 7-8.
 36. *Hongarije*, 8-10; zie ook *Hongarije*, 88.
 37. *Hongarije*, 72-73. Zie ook *Hongarije*, 143, waar ze de gewenning aan het oorlogsleed een genade noemt die God aan de mensen heeft gegeven.
 38. *Hongarije*, 143 en 217-218.
 39. *Hongarije*, 245-246, een passage die niet in *Timotheüs* is opgenomen, maar later werd toegevoegd.
 40. H.J. van de Streek, 'Tegen de ordeningen Gods. Sekse en kiesrecht in de christelijke politiek 1905-1919', in: H.J. van der Streek e.a. (red.), *Christelijke politiek en democratie*, 's-Gravenhage 1995, 97-126. In diezelfde bundel J.W. Sap, 'Protestantisme en democratie. De strijd voor algemeen kiesrecht', *Christelijke politiek en democratie*, 39-67.

41. A. Kuyper, *De eerepositie der vrouw*, Kampen 1914, 60.
42. H.S.S. Kuyper, 'De vrouw', *Stemmen des Tijds* 11 (1921) 275-293.
43. H.S.S. Kuyper, 'Vrouwenwerk', in: A.H. van Hoogstraten-Schoch en G.H.J. van der Molen, *Christelijk vrouwenboek*, 's-Gravenhage z.j. =1925, 15-17, aldaar 17.
44. H.S.S. Kuyper, *Hongarije*, 16. Haar niet-neutrale houding komt uitvoerig aan de orde in Van Bergen, 'Nederlandse ambulances', in Van der Linden en Pierik, *Het dramatische jaar*, 387, noot 94.
45. J.H. Kuyper, 'Levensbericht', 24-25.
46. *Hongarije*, 36.
47. Van Bergen, 'Nederlandse ambulances', in: Van der Linden en Pierik, *Het dramatische jaar*, 387.
48. *Hongarije*, 112. Zie ook blz. 232, waar ze beschrijft hoe sommige leden van het lagere personeel dronken waren geworden nadat ze bij het afscheid een fooi hadden gekregen.
49. *Hongarije*, 55.
50. *Hongarije*, 82.
51. *Hongarije*, 134-135.
52. *Hongarije*, 142 en 137.
53. *Hongarije*, 65.
54. *Hongarije*, 51-53.
55. *Hongarije*, 52.
56. *Hongarije*, 63.
57. *Hongarije*, 161, 171, 216, 257, 262.
58. *Hongarije*, 104. Over de schoonheid van het Hongaars ook nog 126.
59. *Hongarije*, 81-100. Eerder verschenen als 'Iets over Hongaarsche volkskunst', *Stemmen des Tijds* 6 (1917) 442-460. Ook opgenomen in *Timotheus*.
60. Naar aanleiding van E. Doumergue, *La Hongrie Calviniste* (Toulouse 1912). Zie *Hongarije*, 284-298.
61. Zie RL, C/68, van J.P.Ph. Clinge Fledderus aan J. Sebestyén, 10 januari 1916.
62. Kuyper, *Hongarije*, 61-64.
63. *Hongarije*, 62.
64. *Hongarije*, 90.
65. *Hongarije*, 183-195, van 19-29 april 1916.
66. *Hongarije*, 193-195. Zie ook *De Hongaarsche Heraut*, juli 1927.
67. Zie RL, C/68, van A. Kuyper aan J. Sebestyén, 28 juli 1916; HDC, Archief Kuyper, 10 september 1916, van J. Sebestyén aan A. Kuyper; RL, C/68, van J.H. Kuyper aan J. Sebestyén, 26 december 1916, met de mededeling dat haar vader niet zal komen.
68. Zie H.S.S. en J.H. Kuyper, *De levensavond*, 13-19. Johanna meldde dit ook aan Sebestyén, zie RL, C/68, van J.H. Kuyper aan J. Sebestyén, 16 januari 1917.
69. *Hongarije*, 190-192.
70. *Hongarije*, 192.
71. *Hongarije*, 195.
72. *Hongarije*, 187.
73. *Hongarije*, 230-231. Zie ook RL, C/68, van J.H. Kuyper aan J. Sebestyén, 26 december 1916: "Nooit zullen mijn zuster en ik die zondag van 25 juni vergeten..."
74. *Hongarije*, 320.
75. *Hongarije*, 352.
76. Blijkens advertenties in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* verscheen het boek kort na 16 april 1918 ("...over enkele dagen verschijnt..."). Al op 28 april 1918 stond er een recensie in de *Gereformeerde Kerkbode. Weekblad voor 's-Gravenhage en Scheveningen*.
77. *De Heraut*, 5, 12 en 19 mei 1918, ondertekend door G (= Geesink?), en *Gereformeerde Kerkbode. Weekblad voor 's-Gravenhage en Scheveningen*, 28 april 1918.
78. *Het Centrum*, 6 juli 1918.
79. 'Kroniek', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 55 (1918) 478-499, aldaar 493-495.
80. C.L. Torley Duwel, 'Hongarije', *Stemmen des Tijds* 7 (1918) 164-189, een historisch overzicht van vooral de staatsinrichting. H.H. Kuyper, 'Hongarije', *De Heraut*, 28 april 1918.
81. G. Keizer, in een artikel over 'De Gereformeerde Kerken in Centraal Europa', *De Reformatie*, 1 april 1921.
82. Op basis van *Digibron* en onderzoek in *De Bazuin*.
83. 'Hongarije', *De Heraut*, 28 april 1918, 'Een goede tijding uit Hongarije', *De Heraut*, 30 juni 1918, 'Een waarschuwend voorbeeld', *De Heraut*, 8 december 1918.